

HADAS MIKLÓS

MARXIZMUS ÉS MAKROSZOCIOLÓGIA (Kritikai adalékok két évtized hazai struktúrakutatásaihoz)

Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy egy sajátos nézőpontból áttekintsem a „társadalmi struktúra” ill. „társadalmi rétegződés” megragadására irányuló magyarországi szociológiai próbálkozásokat. Nézőpontom igen korlátozott. Figyelmemet ugyanis csupán az adott munkák fogalmi rendszerére, s ezen belül is elsősorban a társadalmi struktúra és ezen struktúra elemzési egységeinek különböző definícióira összpontosítom. Kitérek az elemzett könyvek tudományos referenciáira, foglalkozom azzal, hogy az egyes szerzők elképzelései kívül vagy kívül szemben fogalmazódtak meg, továbbá igyekszem feltárni a fogalomrendszerek esetleges belső ellentmondásait. Nem foglalkozom ugyanakkor az empirikus kutatások tartalmi kérdéseivel, az említett munkák hatástörténetével, a hazai szociológia szervezeti-intézményi fölépítettségével, miképpen megelégszem azzal is, hogy az általam vizsgált könyvek teljes gondolatmenetének ismertetése helyett csupán azok főbb célkitűzéseire és gondolati csomópontjaira utaljak. Megjegyzendőnek tartom még, hogy csak azon munkákat tárgyalom, amelyek kísérletet tesznek a társadalmi struktúra fogalmának elméleti igényű definiálására, valamint eme fogalom operacionalizálásra és empirikus alkalmazására.¹

A hatvanas évek közepe, Magyarország: a szociológia kezd kievickélni a „burzsoá áltudomány” állapotából, és legtermészetesebb módon a korábbi évek tabu-témáit fessegeti: vajon érvényes-e még a szovjet pártdokumentumokban is rögzített sztálini „két osztály egy réteg” struktúramodell? Megteheti-e a szociológus, hogy — nem véve tudomást az osztályharc megszűnéséről — az osztályképződés alapjának a tulajdonviszonyok formális kritériumát tekintse? Mi az elsődleges differenciáló tényező, legfontosabb független változó: a tulajdonviszony vagy a munka jellege? Egyáltalán: használható-e a szocializmusban az osztályfogalom? Ha igen, kik tartoznak az egyes osztályokba? Ha nem, milyen egyéb elemzési egységek alkothatók és kik tartoznak ezen egységekbe? És így tovább...² E vitákban az ortodoxia képviselői a tulajdonviszony alapján konstituált sztálini osztályfogalom alkalmazhatósága mellett kardoskodnak, míg a reformszárny képviselői a munka jellegének meghatározó voltát és az osztályfogalom elvetését hirdetik. E vitákhoz kapcsolódik a magyarországi reformszociológia első, könyvformában is megjelenő, elméleti igényű munkája 1966-ban, Hegedűs András: „A szocialista társadalom struktúrájáról” c. dolgozata.³

A — mintegy két ív terjedelmű — könyv manifeszt céljával azt tűzi ki, hogy „a marxizmusnak az osztálystruktúráról kialakított elmélete és a szociológiai ill. az egyéb társadalmi (pl. közgazdaságtudományi vagy demográfiai) vizsgálatokban alkalmazott statisztikai csoportalakítási gyakorlat között közvetlen kapcsolatot teremtsen”. (5. old.) Ugyanakkor egyértelmű, hogy megírásának látens célja az is, hogy állást foglaljon az ortodoxia struktúrafelfogásával szemben. A nyílt konfrontációt azonban nem vállalja: vitapartnereit nem nevezi meg, és állításait is igyekszik igen óvatosan megfogalmazni. Nem vállalkozik az ortodox nézetek teljes tagadására, csupán azok árnyalására tesz

kísérletet. Így az osztályok meghatározásakor nem veti el a tulajdonviszonyok meghatározó szerepét sem, hanem arra törekszik, hogy egy „több tényezőt figyelembe vevő strukturális modellt” dolgozzon ki. Egy olyan modellt, amelyben a korábban csupán kizárólagosan, „legyszerűsítő, mechanikus” módon, egyetlen független változóként szereplő tulajdonviszonyok mellett (ill. előtt) beiktatódik a „munkamegosztásban elfoglalt hely” is, mint a „szocialista társadalom struktúrájának legfontosabb független változója”.

Hegedűs a következőképpen definiálja alapfogalmait: „a struktúra — úgy, ahogy ezt a fogalmat a legkülönbözőbb tudományokban értelmezik — valamely rendszeren belül különböző részek közötti meghatározott viszony” (44. old.) — írja, lényegében helyesen ragadva meg a különböző struktúra-definíciók közös elemeit. Ám egy oldallal később már így fogalmaz: „társadalmi struktúrán marxista megközelítésben nem érthetünk mást, mint a társadalmi differenciáció és ezen belül elsősorban a széles értelemben felfogott munkamegosztás révén egymástól elkülönülő funkcióval, érdekel és céllal rendelkező társadalmi csoportokat, osztályokat, társadalmi rétegeket”.

E megfogalmazást szemügyre véve látnunk kell, hogy belőle hiányzik a korábbi definíció lényegi összetevője: a rendszer elemei közötti viszony tételezése. Megfogalmazásának zavarosságát tovább növeli, amikor a következőképpen fogalmaz: „a társadalmi struktúra alkotórészei, tehát az osztályok éppen úgy mint a rétegek a marxista szociológiai megközelítésben olyan konkrét társadalmi csoportok, amelyek önálló funkcióval, érdekel és céllal rendelkeznek”. (46. old.) (Az én kiemelésem: H. M.) Az osztály és a réteg közötti különbséget abban látja, hogy míg az előbbi „mindig magában hordja az alávetettséget, illetve az uralmat”, addig az utóbbi „nem szükségszerűen” (45. old.).

E meghatározások problematikussága részben abból adódik, hogy Hegedűs kísérletet sem tesz ezen egységek „konkrét” mivoltának közelebbi meghatározására, részben pedig abból, hogy az „alávetettség ill. uralom” lényegi, tartalmi sajátosságairól sem mond semmit. (Ez az elnagyolt formula egyébként lehetővé tenné, hogy valamennyi uralmi elemet tartalmazó viszonyt osztályviszonyként ragadjunk meg. Így például nyugodtan beszélhetnénk vezetők ill. beosztottak osztályáról stb.) Így tehát az általa használt strukturális egységek nem csupán a társadalmi struktúra egészével, hanem egymással is összemosódnak, s ezáltal végképp alkalmatlanná válnak az empirikus elemzés számára. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy csekély számú empirikus hivatkozása során a szerző nem is használja sem a társadalmi csoport, sem az osztály, sem a társadalmi réteg fogalmát, hanem átveszi a statisztikai elemzés kategóriáit: „keresőkről”, „eltartottokról”, „népességről”, „fizikai munkásokról”, „alkalmazottokról” (stb.) beszél. Tehát a könyv eredeti célját, nevezetesen a marxista elmélet és a „statisztikai csoportalakítási gyakorlat” közötti közvetlen kapcsolat megteremtését nem képes megvalósítani.

Ha a könyv pozitív és negatív referenciáit vesszük szemügyre, kiderül: Hegedűs kétfrontos harcot folytat. Egyrészt föllep a „vulgáris materialista fölfogás” ellen, aminek képviselőit ugyan nem nevezi meg, de nyilvánvaló, hogy az ortodoxia főttebb már említett táborára céloz. Másrészt pedig a „nem marxista ideológiák ellen” hadakozik (akik között pl. olyan szerzők művei értendők mind Bendix, Lipset, Pareto, Parsons, Schmitter vagy Warner). A „ragyogó módon” érvelő Lenin és Marx nevében a „vulgárisokat” az „eredeti marxi gondolatoktól való eltéréssel”, a „polgári szociológusokat” pedig a „kapitalizmus közvetlen vagy közvetett apologetikájával”, „kispolgári utópizmussal”

(stb.) vádolja. Jellemző módon a struktúra általános definícióját is V. J. Szvigyerszkij, szovjet szerző 1962-es munkájából idézi.

*

A magyarországi struktúrairodalom időben soron következő terméke Ferge Zsuzsa: „Társadalmunk rétegződése” c. műve⁴, amely 1969-ben jelenik meg. A mintegy 22 ívnyi, első felében elméleti kérdéseket taglaló könyv az „eddig feltárt eredményekre építve” ill. azokkal „polemizálva” megpróbál összefüggést teremteni az elméleti koncepció és az empirikus tényanyag között”. Munkája tárgyát a szerző így határolja körül: „azokat az osztálytársadalmi szinten (tehát a makrostruktúrában) megjelenő csoportokat keressük, amelyek a legfontosabb társadalmi különbségek hordozói, és amelyek egymás közötti viszonyai a társadalmi fejlődés szempontjából alapvetőek (13–14. old.).”

Ferge nyíltan vállalt másik célja, hogy konfrontálódjék az ortodoxia struktúrafelfogásával is. Könyve gondolatmenetének lényege, hogy — szemben a kapitalizmussal — a szocializmusban már nem beszélhetünk a tulajdonviszonyok „abszolút primátusáról”. „A mai magyar viszonyok között — és valószínűleg a fejlődés hasonló fokán álló többi szocialista ország viszonyai között is — a társadalmi rétegek létének gyökerét a *társadalmi munkamegosztásban* kell keresnünk” (80. old.) Következésképpen a szocializmusban nincsenek osztályok sem, hanem csupán rétegekről beszélhetünk. Ezen rétegek „konkrét megjelenési formája” pedig a gazdasági ágak és foglalkozások szerinti tagolódás, melyet a szerző — kerülni igyekezvén a hagyományos statisztikai elemzés „foglalkozási csoport” kategóriáját — „munkajelleg-csoportok” szerinti rétegződésnek nevez.

Mint ahogy azt a könyv címe és első mondatai is nyomatékosítják, Ferge a „társadalmi rétegződés jelenségét” kutatja. Kérdés ezek után, hogy határolja el egymástól alapfogalmait. Azt minden esetre leszögezi, hogy a „társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés nyilvánvalóan nem azonos fogalom”, majd így folytatja: „ám ezúttal nincs általánosan elfogadott definíció sem az egyikre, sem a másikra, és igen sokszor egymással felcserélhetően használják őket (35. old.)”. Ezt követően az alábbi definícióval szolgál: „a továbbiakban a lényegesen szűkebb marxi értelemben használjuk a társadalmi struktúra fogalmát; a társadalom jellegét alapvetően meghatározó társadalmi-gazdasági folyamatok, jelenségek és viszonyok rendszerét értjük alatta ... Ami a két fogalom közötti különbséget illeti: ... minden emberi *közösség* — ha közösség, és nem egyének véletlen halmaza — szükségképpen strukturált, azaz viszonyok rendszerén alapul. E viszonyrendszer jellege sokféle lehet; elvileg a teljes polarizáltságtól a lényegi egalizáltságig különféle formákat ölthet. A rétegzett struktúra egyike a lehetséges típusoknak, mégpedig olyan specifikus struktúra, ahol a közösség a vizsgált társadalom egészét jelenti ...” (35–36. old.).

Túl azon, hogy e megfogalmazásból nem derül ki, mit is ért a szerző többek között az egyes „folyamatok”, „jelenségek” és „viszonyok” fogalmán; túl azon, hogy homályban marad az is, mit jelent az a „közösség” fogalom, ami egy társadalom egészére és a különböző emberi kapcsolatokra egyaránt vonatkozhat: Ferge végülis a társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés fogalmait nem tudja elhatárolni egymástól. Zavarát látszik alátámasztani az is, hogy többször „struktúráról, *illetve* rétegződésről” beszél, vagy hogy például így fogalmaz: „sajátos célunk a társadalmi struktúra vizsgálata” (83. old.).

Kategóriarendszerének ellentmondásossága még nyilvánvalóbbá válik, ha áttekintjük, melyek szerinte a „munkamegosztás során kialakuló fontosabb társadalmi viszonyok”. Nyolc „fontosabb” társadalmi viszonyt különböztet meg: a tulajdonviszonyokat; a vezetés–hatalom viszonyát; a szakképzettséget ill. tudásszintet; a társadalmi munkába való bekapcsolódás rendszerességét, a munka mezőgazdasági ill. nem mezőgazdasági jellegét; a működésbe lépő képességek jellegét (szellemi-fizikai munka dichotómiája); a munka alkotó vagy rutinos (sic!) jellegét. Ezek felsorolása után így fogalmaz: „e viszonyok a munkamegosztásban elfoglalt hely általánosított dimenzióiként is fel-foghatók, ami az empirikus közelítést könnyíti” (117. old.).

E mondat második tagmondatával föltétlenül egyetérthetünk. Annál problematikusabbnak tűnik az első. Ebben ugyanis — mindenféle bizonyítás és/vagy ismeretelméleti utalás nélkül — összemossa az elemzett tárgy belső sajátosságaira vonatkozó fogalmat („társadalmi viszony”) az empirikus tradícióból átvett elemzési szempontokkal. Azaz: elsikkad, hogy a nyolc „társadalmi viszony” ill. „dimenzió” közül csupán a „hatalom-vezetés” az egyetlen, amely valóban viszonyként, azaz elemek közötti interdependenciaként is értelmezhető. (A tulajdonviszonyok is csak egy marxista történetfilozófiai nézőpontból tekinthetők egyfajta interdependencia mélyokának, az empirikus elemzés nézőpontjából semmiféleképpen sem.) Más szóval: a „viszony” illetve a „társadalmi viszony” fogalma értelmetlenné, redundánssá válik.

Ugyancsak vitatható választ ad Ferge Zsuzsa arra az általa föltett alapkérdésre is, hogy vajon tényleges vagy névleges csoportnak tekinthető-e a társadalmi rétegek. „A válasz perdöntő” — írja — „mert ettől függ egyfelől, hogy a társadalmat strukturált egésznek fogják-e fel (mármint a szociológusok — H. M.), ahol a részek (egyének és csoportok) viszonyai egymáshoz és az egész rendszerhez rendkívüli bonyolultságukban is meghatározzák a társadalom egészének jellegét, az egyén helyzetét és beállítottságát, vagy többé-kevésbé véletlen halmaznak, ahol nem a rendszeren belüli elhelyezkedés, hanem az egyénben rejlő tulajdonságok a meghatározók. A második válasz többnyire a pszichológizmushoz vezet, következésképp a társadalmi jelenségek szociológiai magyarázatához csak az első válaszból kiindulva juthatunk el” (61–62. old.).

E megfogalmazás többszörösen is félrevezető. Egyrészt azért, mert a szerző nem mond semmit empirikus elemzéseiről a „munkajelleg-csoportok” közötti interdependenciákról. Így természetesen azt sem tudja bizonyítani, hogy az általa létrehozott rétegek egymás közötti viszonyai meghatároznák a társadalom egészének jellegét. (Egyébként — és ezt maga is elismeri könyve 128. oldalán — a „munkajelleg-csoportok” lényegében megegyeznek a statisztikai elemzés „foglalkozási csoportjaival”.) Félrevezető továbbá, hogy egy társadalmi csoport ténylegességét Ferge nem abban látja, hogy annak tagjai a csoporthoz tartozóként azonosítják önmagukat, hanem a fönti vitatandó sajátosságokban. Míképpen félrevezető az is, hogy egy csoport névlegességének föltételéül az említetteket, s nem a csoport konstruált-statisztikai voltát jelöli meg. A fogalomdefiníciók tehát elfödik, hogy a szerző által statisztikailag létrehozott „munkajelleg-csoportok” a szakmai közmegegyezés szerint nem „tényleges”, hanem „névleges” csoportoknak minősülnek.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Ferge Zsuzsa munkája mind a statisztikai elemzés professzionalizmusát, mint a tudományos referenciák tágasságát illetően felülmúlja Hegedűs rövid dolgozatát. E munkában már nem egy bolsevik pártstratégia nyilvánul meg, hanem — még ha vitatható módon is — egy „történelmi materialista szemléletű”.

a „marxi koncepciót” a „valóság kulcsaként”, „mértékként” és „vonatkoztatási rendszerként” elfogadó társadalomtudós. A szerző — mint arra korábban már utaltam — elsődlegesen a kelet-európai tudományos ortodoxia ellen írja könyvét, amelyben immár az akkori Magyarországon még nem fölszentelt szociológusok is fölbukkannak pozitív referenciaként. Így mindenekelőtt a marxistaként aposztrofált P. Bourdieu, M. Halbwachs és G. Gurvitch. Ferge említ még „haladó szociológusokat” (C. W. Mills, Leonard Reisman), valamint a „marxizmushoz közelállókát” (Max Weber) ... Negatív referenciái között található V. Pareto „pszichológiai, tehát antiszociologikus koncepciója”, A. Davis és B. B. Bardner „behaviorista” fölfogása, E. Berger „veszélyes kulturalista” megközelítése, valamint Gobineau és P. Sorokin „szélsőséges fajelmélete”.

Ferge Zsuzsa a hetvenes években — társadalompolitikai érdeklődésének fölerősödése mellett — tovább foglalkozik a társadalmi struktúra ill. rétegződés témakörével. A Valóság c. folyóirat 1976/11-es számában „A szocialista társadalmi struktúra dinamikája” címmel jelentet meg egy tanulmányt, amelynek fontosságát mutatja, hogy az az 1980-ban megjelenő 21.4 éves, 13 tanulmányt tartalmazó kötetének⁵ bevezető írása lesz. Sőt! Ugyanez a tanulmány Ferge 1982-ben megjelenő 26 ív terjedelmű elméleti igényű könyve első fejezetének is az alapját képezi⁶.

Ferge a „társadalmi lét újratermelésének sematikus ábrázolására” tesz kísérletet nagy könyve első fejezetében Marx–Engels „Német ideológiája” és Lukács György kései ontológiája alapján. Az alábbi „szférák” újratermelését különíti el: az egyének biológiai újratermelése; az anyagi javak és szolgáltatások újratermelése; a szimbolikus javak (nyelv, hitek, ideológiák, szabályok, normák stb.) újratermelése; a szervezeti keretek (család, iskola, termelőközösség, államapparátus stb.) újratermelése, a *társadalmi viszonyok*, azaz a *társadalmi struktúra* újratermelése. Ez utóbbiakra az alábbi definíciót adja: „a társadalmi viszonyok értelemszerűen felölelik mindazokat a mikroközösségbeli (lényegében családi) viszonyokat, amelyek között az ’embertermelés’ megtörténik, mindazon kisebb vagy nagyobb közösségek belső viszonyait, illetve a közösségeket és szférákat egymással összekapcsoló vagy az egész társadalmat átfogó integráló viszonyokat, amelyek az anyagi és szimbolikus javak újratermelése során alakulnak ki, illetve ezt az újratermelést alakítják” (16. old.). (Az oldalszámok az 1982-es kötetre vonatkoznak.)

Ezt követően mindenféle bizonyítás és fogalomértelmezés nélkül a „társadalmi struktúra viszonyairól” egy sematikus ábrát mellékel (48–49. old.). Az ábrát olyannyira problematikusnak tartom, hogy interpretálására nem vállalkozom (ezért döntöttem úgy, hogy a teljes ábrát mellékelem — ld. 8. old.). És miután a teljes bírálat szétfeszítené a dolgozat terjedelmi kereteit, megelégszem azzal, hogy csupán néhány kritikai megjegyzést tegyek.

Fergénél — mint láttuk — a társadalmi struktúra és a társadalmi viszonyok fogalmai közé egyenlőségjel kerül. Így az ábra, melynek címe: „A társadalmi struktúra viszonyai”, a társadalmi viszonyok viszonyait modellezi. E viszonyok viszonyai között vannak termelési, elosztási és fogyasztási viszonyok. Az ábra szerint a termelési viszonyok strukturális viszonyoknak is nevezhetők. Mindebből következne, hogy az elosztási és a fogyasztási viszonyok nem strukturális viszonyok. Ennek viszont ellentmond az ábra címe. Vagy amennyiben a társadalmi struktúra (társadalmi viszonyok) viszonyai között magától értetődően mind a termelés, mind az elosztás, mind a fogyasztás strukturális viszonyoknak tekinthető, mi értelme van csupán az elsőt strukturálisnak nevezni?

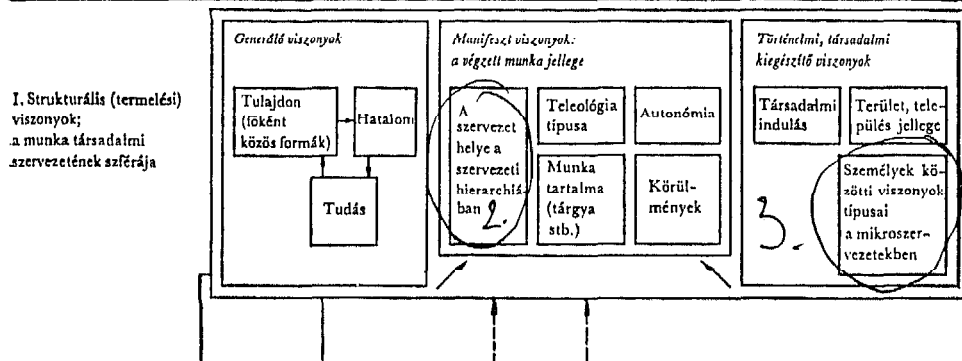
1.2. ÁBRA

Kiindulás: a minden pillanatban adott

- társadalmi struktúra,
- a termelőerők, termelési eszközök szintje, azaz
- az ember természet feletti „uralmának” foka.

Hol formálódnak a viszonyok
(a ciklus mely pontján?)

A társadalmi struktúra viszonyai

Végeredmény:
Minden pillanatban új struktúra

Egyének és csoportjainak helyzetek közötti komplex viszonyok rendszere, amely rendszerbebeletartoznak:

- objektív (élet- és munka) feltételeik,
- társadalmi praxisuk (tevékenységük),
- a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyük,
- a tevékenységüket mozgató ideológiák, értékek, érdekek,
- objektív életcséleik a lét legkülönbözőbb szféráiban.

(A nyílak erősebb ————— vagy gyengébb - - - - - kölcsönhatásokat jeleznek.)

A kérdések sorolhatók tovább. Mit kezdünk például a „szervezet” és a „szervezeti hierarchia” fogalmával, amikor ezen szervezetek közé a család, az egyház, az iskola vagy az államapparátus egyaránt odasorolódik? Minek a hierarchiájáról van szó? E szervezetek mind külön-külön hierarchizálódnak, s így beszélhetünk a családszervezetek, az egyházszerzetek (stb.) hierarchiájáról? Ha igen, mi szerint történik ez a hierarchizálás? Ha viszont nem külön-külön hierarchizálódnak, mi az az alapelv, ami lehetővé teszi ezen eltérő intézmények közös hierarchizálódását? Vagy: milyen értelemben tekinthető viszonyoknak (és nem elemzési dimenzióknak vagy indikátornak) a „társadalmi indulás” vagy a „település jellege”? És amennyiben viszonyoknak tekinthető, miért történelmi és társadalmi (strukturális)? A többi viszony nem történelmi és társadalmi (strukturális)? És ha ezek „kiegészítő” viszonyok, akkor mondjuk a presztízs, a kereseti színvonal vagy a vallás (stb.) miért nem tartoznak ide? Vagy: miért éppen a tulajdon, a hatalom és a tudás a „generáló viszonyok”? És egyáltalán: mi értelme annak a „hatalom”-fogalomnak, ami — Kiss Artúr nyomán — az 1980-as könyvben definiáltatik csupán, akkor is ilyenképpen: „a hatalom... valamennyi — gazdasági, politikai, szellemi stb. — hatalmi viszony társadalmi struktúrához és dinamikához kapcsolódó eredője”, míg a „hatalmi viszony” az „osztályok hierarchikus viszonyát kifejező lényegi és tartós társadalmi viszony, amely meghatározza egy adott társadalom jellegét” (Ferge: 1980., 11. old.). Hiszen hol vannak ebben az ábrában az osztályok? És hol vannak az egyéb elemzési egységek, a „rétegek” vagy a „munkajelleg-csoportok”? Vagy: mi az ábra történelmi relevanciája? Történetfilozófiai modellről vagy a szocialista társadalom adott fejlődési szakaszára vonatkozó modellről van szó? Az előbbit valószínűsítene az, hogy a „Német ideológia” és a lukácsi ontológia alapján fogalmazódik meg, az utóbbit viszont az, hogy a könyv a jelen szocialista társadalmában kíváncsú társadalompolitikáról szól.

Érdemes még megvizsgálni, miben tér el az 1982-es könyvben található ábra az 1976-os (1980-as) publikációétól. (Az eltéréseket az ábrában arab számokkal jelöltem.)

- ad 1. A korábbi cím. „a társadalmi viszonyok alakulása”,
- ad 2. A korábbi változatban nem található szervezetre, szervezeti hierarchiára történő utalás;
- ad 3. Korábban nincs szó személyek közötti viszonyokról, mikroszervezetekről;
- ad 4. E helyett korábban ez áll: „egyének és csoportjaik közötti komplex viszonyok rendszere, mely ráépül.”;
- ad 5. Az eredetiben nincs szó az objektív életesélyekről.

Egy tudós fejlődésének fontos tartozéka, hogy időről-időre képes legyen meghaladni korábbi önmagát. Ferge azonban úgy változtatja meg korábbi modelljét, hogy kísérletet sem tesz a módosítások megindokolására. Pedig — amennyiben igyekszünk komolyan venni a tudományos fogalmakat — nem mindegy, hogy pl. egy viszonylatrendszerbe „beletartoznak” bizonyos sajátosságok, vagy hogy ez a viszonylatrendszer „ráépül” ugyanezen (illetve részben ugyanezen) sajátosságokra. Miképpen az sem mindegy, hogy társadalmi struktúráról vagy társadalmi viszonyokról beszélünk. Ha a két fogalom ugyanazt jelenti, akkor az egyik nyugodtan elhagyható. Ha viszont mást jelentenek, akkor világosan meg kell határozni a közöttük lévő különbséget.

*

A hetvenes évek elején kezdi meg pályáját a szociológusok új generációjának egyik legmarkánsabb egyénisége, Kolosi Tamás. Első könyvében, melynek címe: „Társadalmi

struktúra és szocializmus" (ld. 2. sz. jegyzet) többszörös feladatra vállalkozik. „A társadalmi struktúra fogalmának meghatározásához” című részben a marxi struktúrafogalom interpretálását kíséri meg, a „szocializmus társadalmi struktúrájának kutatásához” című részben pedig a különböző kelet-európai struktúrafelfogások ill. -kutatások kritikai áttekintését adja. Könyvében önálló struktúradefinícióval is szolgál, majd ez alapján arra is vállalkozik, hogy a hetvenes évek magyar társadalmának strukturális modelljét fölvázolja. Az alábbiakban csupán e két utóbbi kérdéssel foglalkozom.

Kolosi megkülönbözteti a rétegződéskutatásokat a struktúrakutatásoktól. Az előbbin azon „megközelítési típust” érti, amely „az egyenlőség-egyenlőtlenség alapdimenziójában gondolkodva azt vizsgálja, hogy a társadalomban milyen társadalmi különbségek vannak”. A „társadalmi különbségek rendszerét társadalmi rétegződésnek” nevezi (57. old.). Társadalmi struktúrakutatásnak azt a „megközelítési módot” nevezi, amely „nem a társadalmi különbségekből, hanem a társadalom működéséből, mozgásából indul ki, a társadalmi mozgás során létrejövő társadalmi-termelési viszonyokat és az e viszonyok által meghatározott „társadalmi csoportokat vizsgálja” (60. old.). Ezt követően kifejti, hogy a társadalmi struktúra elemzésében a „kiindulópont” az „alapstruktúra”, azaz a „termelés, vagy — ha úgy tetszik — a gazdaság társadalomstruktúrája”. Érvelésében három fő referenciára támaszkodik.

Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai” c. munkájára, Lukács ontológiájának egy részletére és a hatvanas évek végének nagyhatású, „reformista” Marx-interpretációjára, Tőkei Ferenc: „A társadalmi formák elméletéhez” c. könyvére. Majd úgy fogalmaz, hogy e kiindulópont után a „folytatás . . . annak a folyamatnak a bemutatása, ahogy az alapstruktúra politikává — Lenin szavaival élve: a gazdaság koncentrált kifejezésévé — *transzformálódik*”, mely transzformáció eredménye a „társadalom politikai struktúrája” (62–68. old.). Végül azt állítja, hogy „ebben a transzformációban az érdekeknek van alapvető szerepük, amelyek egyúttal a demográfiai, települési stb. különbségeket is a struktúrába közvetítik” (62. old.).

Mindezek alapján a társadalmi struktúra következő definícióját adja: „a társadalom emberi viszonyainak totalitása, amely a tevékenységcserék elkülönültségében és összefüggésében feltárulkozó termelőtevékenységet, az azt szabályozó érdekviszonyokat és politikai intézményesültséget egyaránt magába foglaló viszonyok összességét jelenti. A társadalmi struktúra elmélete tehát azt vizsgálja, hogy az oksági összefüggésekben realizálódó termelőtevékenység, a teleologikus tételezésekben megjelenő érdekviszonyok és e teleologikus tételezéseknek a politikai intézményesülése a tevékenységcserék milyen szerkezetét alakítja ki.” (63. old.)

A definíciót aktualizálva így fogalmaz: „a jelenlegi szocialista gazdaságban . . . létezik a gazdasági szféra öntörvényű mozgása; a gazdálkodás célja — szemben a tőkés áruterelés értéktöbbletre orientáltságával — a társadalmi többlettermék . . . ; harmadrészt pedig a társadalmi többlettermék termelésének és az elosztási rendelkezéseknek egy sajátos érdekközvetítéses mechanizmusa alakult ki”. (146. old.) „Mindezek alapján a struktúra kettős jellege tűnik elénk. Egyfelől a társadalmilag termelt többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezés mechanizmusa és a különböző csoportok ebben játszott szerepe; másfelől pedig a társadalmilag szervezett termelésen kívüli termelés és rendelkezés.” (155. old.)

Viszonylag hosszasan idéztem e definíciókat ill. megfogalmazásokat. Ennek oka, hogy — jóllehet az elkövetkezendő tizenhárom évben Kolosi egy országos reprezenta-

tív minta alapján „rétegződés-modell” vizsgálatot vezet és számos tanulmányt publikál — struktúradefiníciója máig megegyezik az 1974-es könyvében közölttel. Ugyanakkor álláspontja lényegesen differenciáltabbá válik a struktúrakutatás elméleti-metodológiai kérdéseit, a strukturális viszonyok történetiségét, a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés viszonyát, az empirikus adatfölvételek módszertani-technikai kérdéseit, valamint a rétegződés strukturális egységeit (vagy ahogy ő fogalmaz: „megfigyelési egységeit”) illetően. Az alábbiakban csupán ezen megfigyelési egységek problémakörével foglalkozom. Ennek során Kolosi 1987-ben megjelent összefoglaló munkájára hivatkozom⁸.

A szerző három „megfigyelési egységet” különböztet meg. Az elsőt „strukturális csoportszerkezetnek” nevezi — teljes összhangban az 1974-ben leírtakkal. E strukturális csoportszerkezet a „társadalmi újratermelés L-modellje által meghatározott”, mely 'L' egyik szárát a redisztributív, másik szárát a piaci viszonyok jelentik” (108. old.). E modell alapján — igen óvatosan fogalmazva — megkísérli elhelyezni az emberek csoportjait, ám arra a következtetésre jut, hogy a „strukturális csoportszerkezet alapján nem végezhető el a népesség egyértelmű és teljes körű kategóriákba sorolása” (115. old.), s hogy „pusztán hipotéziseket fogalmazhatunk meg arról, hogy melyek a strukturális élethelyzetek főbb típusai” (117. old.). Ennek oka, hogy „a társadalmi struktúra közvetlenül viszonyokat és nem statisztikailag megragadható embercsoportokat határoz meg.” (77. old.)

Így tehát szükségessé válik más „megfigyelési egységek” bevezetése is. Ezért Kolosi „státuszcsoportokat” konstruál, amelyeken — „kissé eltérően a weberi fogalomhasználatától” — a „hasonló általános státuszú egyének összességét” érti. „Általános státusznak” nevezi „az egyének a sokdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyét, amelyet az egyes dimenziókban elfoglalt státuszok kapcsolata határoz meg” (67. old.). E definíció kifejtése során részben csehszlovák és lengyel szerzők (Machonin, Stomczynsky, Wesołowski) „parciális” és „szintetikus státusz” fogalmára, részben G. Lenski „státusz-inkonzisztencia” fogalmára hivatkozik. Hét státuszdimenzió alapján (érdekérvényesítés, munkamegosztás, terület, lakás, anyagi helyzet, fogyasztás, életmód) az alábbi státuszcsoportokat különíti el egymástól:

1. elit
2. városias felső
3. falusias felső
4. falusias jó módú „munkás”
5. városias jó módú munkás
6. városias közép
7. érdekérvényesítő közép
8. érdekérvényesítő alsó
9. jó anyagi helyzetű falusias alsó
10. városias alsó
11. enyhén deprivált
12. deprivált

Ám mivel az „általános státusz mesterséges képződmény, melyet a kutató hoz létre különböző manipulációk segítségével”, s így a „státuszcsoportok nem valóságos közösségek” (66–67. old.), indokoltnak tartja bevezetni a „társadalmi réteg” „megfigyelési

egységét" is. Ezt az egységet így definiálja: „társadalmi rétegnek az emberek azon tényleges csoportjait, kategóriáit (tehát a viszonykijelölő kategóriák azon összevont kombinációit) nevezzük, amelyek tagjaik számára hasonló életesélyeket biztosítanak a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében" (80. old.).

Véleményem szerint e definíciónak két eleme vitatható. Az egyik a „viszonykijelölő kategóriák" meghatározása és beiktatása, a másik pedig az a föltételezés, miszerint az így létrehozott társadalmi rétegek „tényleges" csoportok lennének. A „viszonykijelölő kategóriák" beiktatását a szerző szerint az teszi indokolttá, hogy vannak olyan „kategoriális jellegű társadalmi különbségek" (így a „munkajellegcsoportok", a „települési csoportok", a „nemek", vagy a „szegények és gazdagok"), amelyek az egyéneket bizonyos „közösségekbe" sorolják. „Feltételezhető" — írja Kolosi —, „hogy egyes viszonykijelölő kategóriák sztochasztikus kapcsolatban vannak a státuszcsoportokkal", azaz valószínűsíthető, hogy egy-egy ilyen kategoriális közösség tagja melyik „konkrét státuszcsoportba" tartozhat (72–73. old.). (Így pl. „feltételezhető, hogy a vezetők, a diplomások, a középkorúak, a városiak inkább az előnyöket, míg a segéd munkások, a képzetlenek, az öregek, a falusiak inkább a hátrányokat halmozó státuszcsoportokban fognak tömörülni". (73. old.) E megközelítés szerint a társadalmi rétegződés „alap-egységei nem a státuszcsoportok (tehát az egyenlőtlenségi rendszer szempontjából hasonló helyzetű egyének összessége), hanem a viszonykijelölő kategóriák (tehát az emberek társadalmi viszonyait jellemző valóságos csoportosítások)" (74. old.). Kérdés immár, hogy „mely viszonykijelölő kategóriák" tekinthetők egyúttal „társadalmi rétegnek" is. A válasz: „ezen a ponton ismét a társadalmi struktúra elemzése nyújthat alapvető segítséget. Hiszen a struktúra elemzése alapján többé-kevésbé kijelölhetőek azok a viszonykijelölő kategóriák, amelyek a társadalmi helyzet egésze szempontjából alapvetőek" (75. old.). (Kolosi egyébként mindezt a Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf által követett „metodológia" ellenében fogalmazza meg. E szerzők ugyanis szerinte „kijelölik az általuk fontosnak tartott viszonykijelölő kategóriákat, ezeket tekintik társadalmi rétegnek, és a közöttük lévő egyenlőtlenségek elemzésével írják le társadalmunk rétegződését." — 74. old.)

Ám miután — mint láttuk — a „rétegződés strukturális meghatározottsága nem egyértelmű", „szükség van a rétegződési modellek empirikus verifikációjára" (77. old.). Ezt a verifikációt lehet elvégezni a „társadalom leglényegesebb egyenlőtlenségeit kifejező" státuszcsoportok révén.

E gondolatmenet akkor volna igaz, ha Kolosi nem csupán deklarálná, hogy a „társadalmi rétegek a társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok alapján konstituálódnak" (78. old.), hanem ha ténylegesen is saját struktúra definíciója és L-modellje alapján alakítaná ki alapvetőnek tartott viszonykijelölő kategóriáit. A társadalmi rétegek megalkotásakor azonban alapvető viszonykijelölő kategóriaként csupán a munkaszervezetben elfoglalt helyet, a lakóhelyet és az anyagi helyzetet említi.

A viszonykijelölő kategóriák tehát nem képesek fogalmi közvetítőeszközként kapcsolatot létesíteni a „társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok" és a „társadalmi rétegek" között. Ezért nyugodtan elhagyhatók. A Kolosi-féle társadalmi rétegek ugyanis a — nem teljesen világos — „kategoriális különbségek", és nem a „társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok" alapján konstituálódnak, és ennyiben igencsak emlékeztetnek a Ferge- és az Andorka-féle társadalmi rétegekre. Így pedig a státuszcsoportok sem lehetnek alkalmasak a réteggkonstrukciós eljárás empirikus veri-

fikációjára, legföljebb a több-kevesebb önkénnyel létrehozott társadalmi rétegek empirikus *kontrollját* szolgálhatják. Miképpen egyébként a társadalmi rétegek segítségével is elvégezhető a más konstrukciós eljárás segítségével alkotott státuszcsoportok kontrollálása. Kolosi tehát nem abban lép túl az általa bíráltaakon, hogy neki végre sikerülne egyértelmű kapcsolatot létesítenie a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés között, hanem abban — és ez egyáltalán nem kevés! — , hogy ő kétféleképpen konstruált „megfigyelési egységet” dolgoz ki, amelyek kölcsönösen alkalmasak egymás kontrollálására.

E megállapítással a „társadalmi rétegződés” definíciójának másik problematikus kijelentéséhez is közel kerültünk. Azon kijelentéshez, miszerint e megfigyelési egységek „tényleges” csoportok lennének. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a már említett státuszdimenziók alapján konstruált státuszcsoportok „nem valóságos közösségek”, akkor kérdés, mitől lesznek „ténylegessé” a viszonykijelölő kategóriák klaszterezés révén „össze-vont kombinációi”. A lakóhely, anyagi helyzet és munkamegosztás alapján létrehozott Kolosi-féle társadalmi rétegek a következők (az egyszerűség kedvéért most az egyének tizenegy rétegét ismertetem, a családokból létrehozott tizenhárom rétegtől eltekintek):

1. jó módú értelmiségiek és vezetők
2. városi értelmiségiek és vezetők
3. falusi értelmiség és vezetők
4. falusi középréteg
5. jó módú munkás
6. vegyes középréteg
7. városi munkás
8. falusi szegénység
9. falusi alsó réteg
10. városi szegénység
11. szegényparaszti és inaktív falusi réteg

E társadalmi rétegek alapjául azok a „kategoriális jellegű különbségek” szolgálnak, amelyek révén az emberek „közösségbe” rendezhetők. Egyáltalán nem mindegy azonban, mit is tekintünk közösségnek. Kolosi azonban nem definiálja sem a „közösség”, sem a „tényleges csoport” fogalmát. Anélkül, hogy belemerülnénk e kérdés taglalásába, csupán azon szempont alapján kívánom megvizsgálni a „közösség” fogalmát, hogy kinek a nézőpontjából használjuk. Így pl. a weberi definíció alapján „közösségnek” nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést — ... — a *résztvevők* (az én kiemelésem: H. M.) szubjektíve átértézt (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi”⁹. Ilyen értelemben beszél Max Weber „vallási közösségről”, „családi közösségről”, „bajtársi közösségről”, stb. Kolosinál azonban nincs szó a résztvevők szubjektíve átértézt nézőpontjáról, hanem csupán a többé-kevésbé homályos „kategoriális jellegű különbségekről.” Ebben az esetben azonban a fogalmat már ajánlatosabb volna idézőjelbe tenni, hiszen annak határai igencsak bizonytalanok. Az ugyan még viszonylag mindenki számára egyértelmű, ki tekinthető férfinak vagy nőnek, ki a falusi vagy ki a városi, ki az orvos és ki a mérnök stb. Annak meghatározása azonban, hogy például ki az értelmiségi, ki a „jó módú”, ki a „vezető” vagy éppenséggel ki a „kommunista” — már nem magától értetődő, hiszen azt a különböző beágyazottságú szemlélők különbözőképpen ítélik meg. A kutató

természetesen nemigen tekinthet el attól, hogy olyan tudományos osztályozási szempontokat alkalmazzon, amelyek segítségével a maga nézőpontjából egyértelműen definiálhatja, hol húzza meg a határokat, mit tekint lényegesnek ill. lényegtelennek. Ebben az esetben viszont önmaga számára tudatosítani kell, hogy amit így létrehozott, az — durván fogalmazva — nem a valóság maga, hanem annak egyfajta konstrukciós elv (azaz bizonyos önkény) szerinti elrendezése. Különösen így van ez abban az esetben, ha a többé-kevésbé önkényesen szelektált „közösségeket” a kutató további mesterséges közbeavatkozások (klaszterezés, összevonás) révén manipulálja.

Ha az elemzett munkák közös sajátosságait kívánom összefoglalni, az alábbi téziszszerű megállapításokat tartom a legfontosabbaknak:

1. valamennyi struktúradefiníció alapvetően és szinte kizárólagosan marxista meghatározottságú;
2. valamennyi említett magyar szociológus kizárólag makroszintű jelenségeket vizsgál;
3. egyik munkában sem sikerül megnyugtató módon kapcsolatot létesíteni a struktúra-definíció(k) és az elemzési egységek között¹⁰;
4. valamennyi szerző statisztikailag konstruálja elemzési egységeit;
5. Hegedűs, Ferge és Kolosi munkáinak kritikai áttekintésekor ugyanakkor jól érzékelhető az az emancipálódási és módszertani professzionalizálódási folyamat, amely a magyar szociológia elmúlt húsz-huszonöt éves fejlődése során lezajlott.

*

Jegyzetek

1. Ezzel magyarázható, hogy nem foglalkozom sem Andorka Rudolf munkáival, sem Szelényi-Konrád „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című könyvével. Andorka ugyanis — önálló struktúra-definíció híján — mobilitás- és rétegződéskutatásban a foglalkozási csoportok együttesét azonosítja a társadalmi struktúrával. (Fő referenciája e tekintetben P. M. Blau és O. D. Duncan 1967-es nagyhatású munkája: „The American Occupational Structure”.) Szelényiék könyvét pedig azért nem tárgyalom, mert 1973–74-ben, könyvük írása során a munka számlizdat jellegéből adódóan a szerzők teljesen megfosztattak fogalmaik és hipotéziseik operacionálizálásának és empirikus alkalmazásának lehetőségétől. Ezért is lett könyvük műfaja *esszé*. (Rövid megjegyzésemet ez utóbbi munkával kapcsolatban ld. a 10. sz. Jegyzetben!)
2. V. Ö.: Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Bp. Kossuth. 1974.
3. Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Bp. Akadémia. 1966.
4. Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1969.
5. Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Bp. Gondolat. 1980.
6. Ferge: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Bp. KJK. 1982.
7. Ferge: Társadalompolitikai tanulmányok. 11. old.
8. Kolosi Tamás: Tagolt társadalom. Bp. Gondolat. 1987.
9. Max Weber: Gazdaság és társadalom. Bp. KJK. 1987. 60. old.
10. Sajátos módon e megállapítások érvényesek Szelényi Iván és Konrád György első jegyzetben már említett könyvére is. Egy jellemző idézet: „elfogadjuk a marxizmus szociológusának azt az alapvető tételét, amely szerint a társadalom alapstruktúráját a társadalom újratermelésének a módja határozza meg, s azon belüli közelebbről: hogy egy társadalomban kik, milyen módon, milyen elvek szerint rendelkezhetnek a társadalmi többlettermékkel”. (Szelényi-Konrád: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Bern-Párizs. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 1978. 37. old.)

Ennek alapján a szocialista társadalom struktúráját egy „dichotom osztálystruktúra-ként” írják le, melynek egyik pólusán a „redisztributori pozíció körül szerveződő” „értelmiségi osztály”, a másik pólusán pedig a „többlettermék közvetlen előállítását végző” „munkásosztály” helyezkedik el. Említik még — anélkül, hogy differenciálnál igyekeznének kijelentésüket — , hogy a népesség legnagyobb hányada az ún. „középrétegekbe tartozik”; a párt- és állami vezető elitet pedig többé-kevésbé metaforikusan a weberi „rend” III. „főrend” fogalommal jelölik. Érdekes módon Széplényi 1986-os önkritikája („The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power”. *Politics and Society*, 15. no. 2. 103–144. old.) nem hangsúlyozza fogalomrendszerük esetlegességét és differenciálatlanságát, hanem a konokul marxista E. O. Wright alapján arra tesz kísérletet, hogy a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli struktúráját három osztály (a „káderértelmiségi osztály”, az „új kispolgárság” és a „munkásosztály”) révén ragadja meg.